

L'ARGENTERIA RELIGIOSA DE LES PARRÒQUIES DE LA RIBERA D'EBRE, SEGONS L'INVENTARIO MONUMENTAL DERTUSENSE DE MOSSÈN MANUEL MILIAN BOIX

JOAN-HILARI MUÑOZ SEBASTIÀ

Secció d'Història Local del CERE

Professor de l'IES Ramon Berenguer IV d'Amposta

INTRODUCCIÓ

El dia 1 de desembre de l'any 1933, el bisbe de Tortosa Fèlix Bilbao Ugarri-za va encomanar al prevere d'origen morellà Manuel Milian Boix que fes un inventari detallat del patrimoni artístic que en aquell moment hi havia a les parròquies de la diòcesi.¹ El prevere complí l'encàrrec, i l'any 1935 enllestia a Forcall (els Ports) —on exercia com a rector— l'anomenat *Inventario Monumental Dertusense*. Una còpia d'aquest inventari mecanoscrit, que en bona part roman inèdit, es conserva a l'Arxiu Històric Diocesà de Tortosa i és la que hem emprat nosaltres.²

La importància d'aquest document és realment excepcional perquè descriu edificis, retaules i diversos objectes artístics que hi havia en aquell moment a les parròquies, santuaris i ermites de la diòcesi de Tortosa i que desaparegueren o es malmeteren durant els anys 1936-1939.

Malgrat les bondats evidents de l'inventari realitzat per mossèn Milian, hem de tenir present que no es tracta d'un recull exhaustiu de totes i cadascuna de les peces artístiques que hi havia a les esglésies en el moment de fer el recull, ja que aquest prevere mostra una clara predilecció (ben normal a l'època de la redacció de l'obra) per l'art medieval i renaixentista, mentre negligeix ben sovint les manifestacions artístiques posteriors a l'any 1600, si no és que es tracta de peces d'interès excepcional.

Tot i aquesta apreciació, pensem que l'inventari realitzat per mossèn Milian és una eina valuosa (i molt sovint insubstituïble) per conèixer la riquesa monumental i artística que posseïen els temples de la diòcesi de Tortosa abans de l'any 1936. Per aquest motiu, hem fet una tria d'entre les descripcions dels

objectes que hi havia en els temples parroquials que conformen l'actual comarca de la Ribera d'Ebre i que corresponen a elements artístics d'argenteria.

El nostre treball l'estructurarem en dos apartats ben definits: en el primer donarem una transcripció íntegra i literal de les disset peces d'argent recollides per mossèn Milian i en el segon farem un breu comentari de les dades que aquest subministra.

RELACIÓ DE PECES D'ARGENTERIA INVENTARIADES PER MOSSÈN MILIAN, ORDENADES PER PARRÒQUIES

Ascó

RELICARIO LIGNUM CRUCIS. Iglesia parroquial. Es de plata y en parte sobredorado, de estilo gótico-plateresco, de por 1500. El pie procede de otra cruz o relicario, es de plata, gallonado, cruciforme apaisado, planos repujados y borde calado y lleva punzón de Lérida (LEY). El resto de relicario es de plata sobredorada, con marca de Tarragona (TERA). Todo en conjunto mide 49 cm. La caña en su arranque es hexagonal, con hornacinas góticas y contrafuertes con diminutas imágenes de san Pedro, san Pablo, san Andrés, san Jaime, san Judas Tadeo y san Bartolomé; el resto plateresco; repujados ostenta los cuatro Evangelistas y serafines. La cruz es flordelisada, con angelitos diminutos en el espigón, bilobulada, de planos burilados, relicario en forma de cruz y Cristo esculturado. Mérito artístico extraordinario.

Benissanet

CRUZ PROCESIONAL. Iglesia parroquial. Es de plata, de estilo barroco, mide un metro aproximadamente, labrada en 1627 por el maestro Roda. Lleva punzón de Tortosa en dos formas ya conocidas: letras dentro de cuadrilongo (DER) (DER/TUA). Cruz de angelado barroco e imaginaria, Cristo y san Juan Bautista. Mérito artístico notable.

Flix

CÁLIZ. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, de estilo plateresco, reminiscencias goticistas, de por 1500, punzón ilegible —tal vez de Reus— y mide 25 cm. Pie gallonado pentagonal, planos repujados de motivos decorativos platerescos y cruz, caña torneada, calados góticos, nudo de arista calada y planos repujados y sobrecopa cincelada. Mérito artístico extraordinario.

CUSTODIA MENOR. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, de estilo gótico, de por 1430 y labrada en Tarragona según acredita el punzón; mide 58 cm. Pie gallonado estrelliforme lobulado con 6 puntas, pero liso. Caña hexagonal lisa; nudo ídem. aplanado sobre el que arrancan dos soportes aristados de fronda, repisa cónica invertida sosteniendo ángeles. Arquilla cuadrada, tapa piramidal a cuatro vertientes, aristas de fronda cerca corona de denticulos. El ostensorio emerge del grumo superior

de la arquilla, en forma de sol circular aristado y contrafuertes montados al aire a los lados, rematando en grumo y cruz flordelisada con talla diminuta de Cristo. Mérito artístico extraordinario.

Garcia

CRUZ PROCESIONAL MAYOR. Iglesia parroquial. Es de plata, de estilo barroco, de los comienzos de la XVII centuria, labrada en Tarragona según el punzón "TERA" en letra gótica y mide 82 × 27 cm. Cruz rectilínea, de planos repujados de cartelas, flora estilizada, lóbulos con serafines, placas centrales circulares con el anagrama "JHS", con los Evangelistas en repujado y Cristo esculpado sobredorado, en el anverso y en el reverso la Virgen con el Niño Jesús en brazos. El pomo es un tambor cilíndrico en el centro y dos semiesferas en la parte superior y posterior molduradas; en el friso o neto esculpturillas de san Andrés, san Roque, san Jaime, san Pedro, san Pablo, san Blas y otros. Mérito artístico notable.

CRUZ PROCESIONAL MENOR. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, bastante deteriorada, de estilo gótico, punzón de Barcelona (+BA/RCK) y mide 85 × 41 cm. Cruz flordelisada, angelada, sin Cristo, cuadrilobulados sin placas, planos decorados con hojas estilizadas de roble y placas centrales ostentando el Pantocrátor y el pelicano, procedente este de un cuadrilobulado. Mérito artístico notable.

Ginestar

CÁLIZ DEL MONUMENTO. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, de estilo plateresco, de por 1520, labrado en los talleres de Tortosa y mide 24 cm. Pie gallonado conopial de planos repujados y burilados, adornándolo insignias de la Pasión y Cruz de la Orden de san Juan de Jerusalén; la caña o soporte es en forma de barrote repujado y lleva sobrecopa calada. Mérito artístico extraordinario.

CUSTODIA. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, de estilo gótico, de por 1415; atribuyo a los orfebres de Tortosa; mide 64 cm. No hace muchos años fue restaurada, dejando auténticos los pináculos, gárgolas, frisos calados y las esculturas. El pie o peana es gallonado conopial cincelado y repujado. La caña o soporte hexagonal con su correspondiente nudo y el viril bajo templete de cuatro soportes y tres pináculos, con imagería en el exterior: san Vicente mártir y san Martín. Mérito artístico extraordinario.

VERACRUZ. Es de plata sobredorada, de por 1520, de estilo plateresco, atribuida a los orfebres de Tortosa; mide 39 cm. Peana triangular repujada, soporte abultado y cruz cincelada y repujada; placa con la Santa Faz en el reverso y teca en el anverso. Mérito artístico notable.

Miravet

CRUZ PROCESIONAL MAYOR. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, de estilo gótico decadente, de por 1495; punzón de Tortosa: "DER" y mide 81 × 42 cm. Cruz flordelisada de planos repujados, ribete liso, fronda, cuadrilobulados y placas,

Cristo en el anverso y planchas buriladas en los cuadrilobulados: a) Alma saliendo del sepulcro, b) falta, c) Virgen e i) san Juan. En el reverso: en el centro, imagen esculturada de María, de pie sobre serafín que hace de repisa, cabeza coronada y amamantando el Niño Jesús que sostiene en brazos. Cuadrilobulados: a) san Juan Evangelista, d) san Marcos y el león, b) san Juan Bautista i) san Lucas y el toro. Mérito artístico extraordinario.

Móra d'Ebre

CÁLIZ GÓTICO. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, de estilo gótico, de por 1460, mide 24 cm. Y trabajado en Tortosa, según punzón. Pie gallonado, borde fino calado, planos lisos y aristas repujadas, la caña es hexagonal lisa y de base calada; el nudo aplanado hexagonal y grumetes; y sobrecopa de cardo estilizado. Mérito artístico extraordinario.

CRUZ PROCESIONAL. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, gótico-flamígera, de por 1490, con punzón de Tortosa, y mide 116 × 57 cm. Cruz flordelisada, ribeteada de grumetes y tres aretes. Anverso: repujados: a) Pelicano, b) Magdalena, d) María e i) san Marcos; placa central: Cielo sideral con su Sol, Luna y estrellas. Imagen de Cristo esculturada bastante posterior. Reverso: María y el Niño Jesús de bellísimo repujado apoyándose en repisa en forma de pechina. Placa central: paisaje arbolado y edificio. Repujados: a) san Juan Evangelista, b) san Mateo, d) san Lucas e i) san Juan, el Discípulo Amado. Los planos repujados de flora, según el gusto plateresco. Macolla de dos cuerpos hexagonales, calados flamígeros preciosos, contrafuertes, pináculos, agujas y gárgolas decorativas; en el envés serafines repujados y motivos de gusto plateresco. La caña también es de forma hexagonal repujada y aristada. Mérito artístico notable.

CUSTODIA GÓTICA. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, de estilo gótico, atribuyo a los orfebres de Tortosa, carece de punzón; mide 73 cm. Siglo XV. Restaurada en 1865 a expensas de "J. M[ontagut] P. Saloni", con tan mala suerte que sólo queda auténticamente antiguo los angelitos orantes y los pináculos del ostensorio. Su forma arquitectónica como la de las custodias de fines del cuatrocientos o como la custodia plateresca de Horta. Mérito artístico notable.

ESCULTURA DE SAN JUAN BAUTISTA. Iglesia parroquial. Es de plata, mide 85 cm, descontado la altura de la banderola. Lábrola el orfebre reusense Juan Ferrando Saloni en 1800. Lleva la inscripción: "Juann[e]s Ferrando Salaunit Reussiis. Anno 1800" y los punzones locales y del orfebre rezan así: "I PROPS" "FO" (que debe ser del orfebre Ferrando), y "REVS". Pie cuadrado repujado, cuyos motivos historiados son: san Juan en el desierto, degollación, Presentación de la cabeza del Bautista a Herodes, Bautismo en el Jordán. A los lados cuatro angelitos y un escudo parlante con figuras heráldicas: yunque, tallo, montaña y dos cabezas. Sobre esta peana se yergue la escultura ahuecada de plata del santo Bautista, con flámula en la mano y el corderillo a sus pies. El mismo Juan Bautista Ferrando, platero de Reus, hizo la custodia de Benissanet en 1816, marcándola con los mismos punzones más otro distinto. Mérito artístico notable.

Rasquera

CRUZ PROCESIONAL. Iglesia parroquial. Es de plata, ribete sobredorado, de estilo gótico, de por 1420, labrada en Tortosa, acreditado por el punzón que lleva troquelado en las dos formas conocidas: "DER" y "DER/TUA"; mide 58 × 30 cm. Cruz flordelisada, planos repujados de cardo estilizado, ribete, fronda y cuadrilobulados de placas que fueron esmaltadas. En el anverso: a) Águila y filacteria, b) Ángel y filacteria, d) María e i) san Juan. Cristo esculturado en el centro y cruz esmaltada en rojo en la placa central. En el reverso: placa central: María y el Niño Jesús en el regazo, sujetando éste pajarito con un cabo y aquella sedente en el escaño. En los cuadrilobulados: a) Serafín y filacteria; b) Alma, d) Toro y filacteria, e i) León y filacteria. El pomo es facetado adentrado con losanges esmaltados opacos, cuyos motivos decorativos son suelas, cruz, pierna y haz de hierbas. Mérito artístico extraordinario.

La Torre de l'Espanyol

CRUZ PROCESIONAL. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, de estilo gótico, de por 1490. Punzón ilegible de ¿Tarragona?; mide 56,5 × 35 cm. Cruz flordelisada, cuadrilobulados, ribeteada, angrelado de fronda, placas centrales cuatrefoliadas, planos repujados y burilados, hojas de cardo estilizado; esculturas en el anverso y el reverso de Cristo y san Jaime, respectivamente. Pomo hexagonal repujado, estrelliforme, frente ancho, angrelado en las aristas, losanges en los netos con placa de lises repujadas. Caña cilíndrica, repujada. Mérito artístico extraordinario.

VERACRUZ. Iglesia parroquial. Es de plata sobredorada, de estilo plateresco, de por 1510; salida de los orfebres de Tarragona, pero carece de punzón; mide 32 cm. Peana gallonada, planos burilados de flora plateresca, soporte en forma de barrotes, cruz plana burilada de motivos geométricos, angrelada y remates terminales platerescos. En el centro la teca circular. Mérito artístico notable.

DISCUSSIÓ: ANÀLISI DE L'ARGENTERIA INVENTARIADA PER MOSSÈN MILIAN

Tal com acabem de veure, mossèn Milian va descriure un total de 17 peces; d'aquestes malauradament només en conservem actualment una (la creu processional de Garcia), ja que la resta van desaparèixer l'estiu de l'any 1936 durant els saquejos i destruccions del mobiliari litúrgic de les parròquies de la Ribera d'Ebre motivats per l'inici de la guerra civil.

També hem de dir que si bé a l'església de Móra d'Ebre actualment hi ha una creu processional gòtica, aquesta no és la descrita per mossèn Milian, ja que les seves característiques no són les mateixes.³

Així mateix una veracreu d'argent conservada a la parròquia de Miravet i recollida en el llibre de Martínez Subías sobre l'argenteria de la província de Tarragona,⁴ no consta en l'inventari de mossèn Milian, la qual cosa ens pot fer pensar que el recull d'aquest no necessàriament esmenta totes i cadascuna de les peces d'argenteria que hi havia en els temples de la comarca abans

de l'any 1936 i que, per tant, n'hi havien més de disset i que algunes, bé per desconeixement, bé perquè Milian no les considerà prou importants en el moment de la redacció, no quedaren recollides en l'inventari.

Pel que fa a les peces descrites, podem començar per analitzar-ne la tipologia, que es reparteix de la manera següent:

<i>Tipus</i>	Creus processionals	Veracreu o <i>Lignum Crucis</i>	Calze	Custòdia	Escultura
<i>Nombre</i>	7	3	3	3	1

Podem observar com el major nombre d'objectes d'argenteria correspon a les *creus processionals*, un tipus de peça molt abundant, ja que era un element molt emprat en les manifestacions públiques de les parròquies, en les quals servia d'encapçalament en les processons i altres actes similars.⁵ Normalment eren unes peces de grans dimensions (podien arribar als 116 cm d'alt per 52 cm d'ample, com ara la que hi havia a l'església parroquial de Sant Joan Baptista de Móra d'Ebre), i la majoria mostraven una iconografia semblat, com la que hi havia a la desapareguda creu gòtica de Rasquera:

– a l'anvers la figura de Crist crucificat envoltat de plaques amb diverses figures: Maria i sant Joan, formant un Calvari a ambdós costats del Crist, al capdamunt un pelicà —símbol de la Passió de Crist— i a la base Adam sortint del sepulcre, com a símbol de la humanitat redimida per la sang de Jesús.

– al revers hi ha la figura de la Mare de Déu, envoltada dels símbols dels quatre Evangelistes: Marc/lleó; Joan/àliga; Mateu/àngel; Lluc/bou.

Encara que molt sovint, com era el cas d'aquesta mateixa creu de Rasquera, les representacions menors no seguien aquesta disposició "canònica" a causa de les reparacions (a causa del seu continuat ús) que patien aquests objectes al llarg del temps i que feien que en el moment de tornar a muntar la peça no es respectés la seva disposició original i s'introduïssin canvis en la ubicació original de les figures menors.

De vegades, aquesta disposició de les creus no era seguida fidelment i s'introduïa alguna figura de sant amb especial devoció a una parròquia, com ara la petita escultura de sant Jaume present al revers de la creu processional (també desapareguda) de la Torre de l'Espanyol, que era el sant patró d'aquella parròquia. Aquest fet ens indica clarament que, de vegades, aquestes creus eren fetes expressament per a una localitat determinada, ja que s'inclouïen representacions dels sants titulars o amb més devoció de les esglésies on anaven destinades aquestes obres.

Segueixen a les creus processionals tres exemplars de *veracreu* o *Lignum Crucis*, que era un tipus de creu més petit que l'anterior i que prenia aquest nom

perquè contenia petits fragments de la creu on fou ajusticiat Crist. No tenien una tipologia fixa, ja que hi havien exemplars molt rics, com ara la d'Ascó, de gairebé mig metre d'alçària i amb una canya guarnida amb figures de sants, o molt més senzilles, com la d'estil renaixentista de la Torre de l'Espanyol, que tenia només 32 cm d'alçària i amb molta menys decoració.

L'inventari de mossèn Milian també recull tres exemplars de *calzes*, una peça litúrgica molt característica, ja que és utilitzada per contenir el vi en el moment de la consagració de la missa. Aquestes peces segueixen una tipologia molt similar fixada a principis de l'època gòtica, formada per una copa oberta i de llavi recte, un nus decorat i un peu de planta diversa (lobulada, mixtilínia...). Dels tres exemplars descrits en el recull, potser el més curiós era el desaparegut calze renaixentista de Ginestar, que portava gravat al peu, a més de símbols de la passió de Crist, la creu de l'orde de Sant Joan de l'Hospital, element indicatiu que ens podia induir a pensar que, igual que la creu processional de la Torre de l'Espanyol, havia estat probablement encarregat i obrat expressament per a la parròquia de Ginestar, dependent de l'esmentat orde militar.

També Milian descriu tres *custòdies*, uns objectes que serveixen per mostrar als fidels l'hòstia consagrada en determinades ocasions (sobretot la festa del *Corpus Christi*). De totes les tres descrites per mossèn Milian, potser la més interessant (pel fet de no tenir excessives reparacions modernes) era la d'estil gòtic que hi havia a la parròquia de Flix, de 58 cm d'alçària, i formada per un peu gallonat, una canya hexagonal amb un nus, una arqueta envoltada de dos àngels i un viril (o expositor de l'hòstia) flanquejat per contraforts i un petit Crist al coronament. Mitjançant aquesta descripció podem deduir que seguia una estructura semblant (però més senzilla) a la custòdia de Traiguera, obra de Sant Mateu a principis del segle xv i sortosament encara conservada.⁶

Finalment, ens resta comentar la *figura d'argent* de sant Joan Baptista que hi havia a la parròquia de Móra d'Ebre i que mossèn Milian, sortint-se de la norma, descriu detalladament tot i que es tracta d'una obra de principis del segle xix i que, per tant, en el moment de redactar-se l'inventari tot just tenia 135 anys d'antiguitat, segurament pel fet que és una obra d'art molt ben resolta i realment excepcional. A través de la documentació podem saber que aquesta tipologia de peces d'orfebreria sempre ha estat relativament abundosa, però malauradament avui en dia se'n conserven molt poques, encara que, per exemple, a la catedral de Tortosa hi ha un interessant conjunt de figures d'argent, tant de cos sencer (l'àngel Custodi, sant Agustí...), com en forma de bust (santa Còrdula o sant Eulali...)⁷.

Una vegada exposada la tipologia de les peces descrites, podem comentar l'origen de les obres, bé a través dels punxons⁸ que mostraven o bé de l'atribució que en feia mossèn Milian. Els resultats d'aquesta anàlisi són els següents:

	<i>Tortosa</i>	<i>Tarragona</i>	<i>Reus</i>	<i>Lleida</i>	<i>Barcelona</i>
<i>Amb punxó</i>	6	3	1	1	1
<i>Atribuït</i>	3	2	1	–	–
TOTAL	9	5	2	1	1

Podem observar com el taller d'orfebreria més representat, tant pel que fa a les obres marcades com a les que no tenen punxó o és il·legible, era Tortosa amb nou exemplars en total. El motiu d'això és ben simple: es tracta de la ciutat cap de la diòcesi a la qual pertany la comarca de la Ribera d'Ebre i això facilitava els contactes artístics. També s'ha de dir que el límit geogràfic a les peces marcades per Tortosa era la cubeta de Móra, ja que més al nord hi dominaven altres tallers.

El segon taller en nombre de peces era Tarragona, amb cinc exemplars (encara que en un cas, la Veracreu de Flix, compartia punxó amb Lleida). Això darrer no ens ha de sorprendre, ja que, sovint, o bé s'unien peces de diferents cronologies i orígens en el moment de fer una reparació d'obres d'argent feta a partir de fragments bons de peces malmeses,⁹ o bé ja en el mateix moment de creació d'una peça s'unien elements que havien estat obrats en dos tallers diferents, com ho demostra la píxide gòtica d'Uldecona que té el peu marcat a Tortosa i la caixeta a Barcelona.¹⁰

En nombre de peces, el taller següent era el de Reus amb dos exemplars: un possible calze a Flix i la ja esmentada escultura de Sant Joan Baptista de Móra d'Ebre.

Finalment, altres dos tallers: un proper a la zona de la Ribera (Lleida) i un altre de llunyà però ben comunicat (Barcelona) tenien representació en peces d'orfebreria a la comarca.

Per concloure aquest petit estudi només ens resta comentar una mica les característiques de l'única peça descrita per mossèn Milian i que ha sobreviscut als fets bèl·lics de 1936-1939: ens referim a la creu processional de la parròquia de Garcia.¹¹

Es tracta d'una peça tardorenaiixentista obrada a Tarragona, tal com mostren els seus diversos exemples de punxó format per les lletres "TERA". Aquesta obra segurament fou realitzada ja durant el segle XVII, encara que vista de lluny mostra encara certes reminiscències gòtiques (fig. 1 i 2), molts detalls ja segueixen un llenguatge artístic més evolucionat, com ara la figura del Crist crucificat (fig. 3).

Caldria destacar la relativa qualitat artística de, per exemple, la resolució que donà l'argenter a algunes de les figures dels evangelistes que envolten al crucificat, com ara la representació de sant Lluc o la de la Mare de Déu (situada

Fig. 1. Anvers de la creu processional de Garcia

Fig. 2. Revers de la creu processional de Garcia

Fig. 3. Crist crucificat de la creu processional de Garcia

Fig. 4. Figura de la Mare de Déu de la creu de Garcia

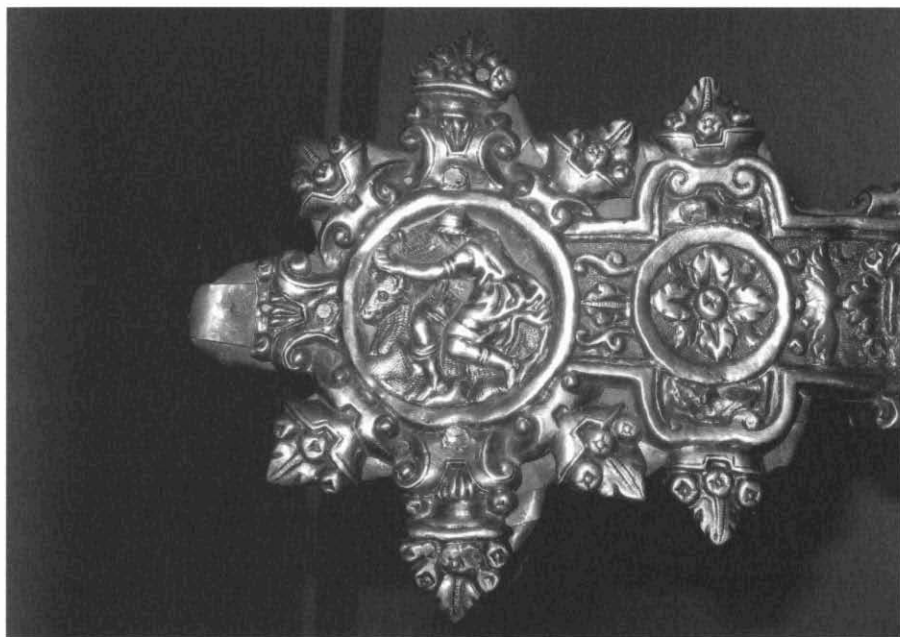

Fig. 5. Representació de sant Lluc de la creu de Garcia

Fig. 6. Nus o macolla de la creu de Garcia

al revers de la creu) i que està acaronent el peu dret del Nen Jesús, envoltats per querubins situats als extrems de la creu (fig. 4 i 5).

A la base de la creu hi ha un nus cilíndric (que enllaçava amb una canya desapareguda per encaixar una barra per facilitar el transport de la creu) amb figures de sants situats a sota d'uns arcs que són sostinguts per estípites (fig. 6). Aquestes petites escultures no mostren, però, un acabat gaire acurat.

NOTES

1. Manuel MILIAN (1987): "Aproximación a una biografía necesaria. Manuel Milian Boix, vida y empeño de un investigador". *Homenaje a Mosén Milian*. Diputació de Castelló, Castelló, p. 21.

2. Agraïm la col·laboració rebuda pel personal d'aquest arxiu: el director, mossèn Josep Alanyà, i el facultatiu, mossèn Joaquim Barberan.

3. Vegeu una descripció d'aquesta peça a: Antonio MARTÍNEZ (1988): *La platería gótica en Tarragona y provincia*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, p. 98-99 i fig. 63-66.

4. Vegeu una descripció i fotografies d'aquesta peça a: Antonio MARTÍNEZ (1988): *La platería...*, p. 93-94 i fig. 47.

5. Antonio MARTÍNEZ (1988): *La platería...*, p. 65-67.

6. Antoni MARTÍNEZ (2000): "Caixa custòdia processional", dins *Fidei Speculum. Art litúrgic de la diòcesi de Tortosa*. Fundació La Caixa, Barcelona, p. 132.

7. Jesús MASSIP (2003): *El Tesor de la Catedral de Tortosa durant la Guerra de 1936*. Publicacions de la Abadia de Montserrat, Barcelona, *passim*.

8. El punxó és una marca que s'estampa a martell a sobre les peces d'argenteria com a símbol de garantia de l'obra. A Catalunya sovintegen els punxons toponímics, o sigui, relacionables amb una ciutat, mentre que a Castella hi ha també els punxons personals dels argenters. Antonio MARTÍNEZ (1988): *La platería...*, p. 27.

9. Per exemple, a la catedral de Tortosa, hi ha l'anomenat *reliquiari de les espines de la Corona*, que té un peu del segle XIV marcat amb el punxó de Tortosa "DER/TUA", i un cos superior del segle XVIII marcat amb el punxó "+INS" de l'argenter Innocenci Quinzà. Jesús MASSIP (2003): *El Tesor...*, p. 92.

10. Antonio MARTÍNEZ (1988): *La platería...*, p. 154.

11. Voldríem agrair profundament a mossèn Anastasi Soriano, prevere encarregat de la parròquia de Garcia, les facilitats donades en veure i fotografiar aquesta interessant obra d'argenteria.